

ÇALIŞANLARIN ROL BÜTÜNLEŞMESİ İLE KENDİNE YABANCILAŞMASI: MURTAZA PARADOKSU

Zeliha SEÇKİN*

ÖZET

Örgütlü toplumlara özgü temel çelişki, birbirine zıt olması kaçınılmaz olan örgüt ve çalışanların çıkarlarını aynı sistem içerisinde birleştirmesidir. Bu çelişki, dengeleri örgüt lehine sınırlandıran başka bir çelişkiye de kapı açmaktadır. Çalışanı örgüt karşısında güçsüzleştiren bu yapı, aynı zamanda bireyin çevresi, işi, toplumsal ilişkiler ve kendisi üzerindeki denetimini de kaybetmesine yol açmaktadır. Denetim kaybı, çalışanın yabancılaşma sürecine ivme kazandırmakta ve özellikle kendine yabancılaşma sorunu karşısında bireyi çıkmaza sürüklemektedir. Güç dengesini çalışan lehine çevirme çabaları bağlamındaki emeğin sömürüsüne ilişkin çözümler ise, pratiğe aktarma noktasında, teorideki kabul görmenin tersine bir gelişme izlemektedir. “Emeğin sömürüsü” şeklinde formüle edilen ve çalışanın örgüt içerisindeki “rol”ünün sınırlarını çizmeyi amaçlayan çözümler, çalışana, “kendine yabancılaşmaya karşı direnme” gibi bir görevi içselleştirme çağrısı da yapmaktadır. Murtaza Paradoksu, çalışanın rol bütünleşmesine bağlı olarak yaşadığı “kendi olamama” çelişkinin neden olduğu yabancılaşma sorunsalını temsil etmektedir.

Bu çalışmanın konusunu, örgüt-çalışan çıkarını “zıt”lıktan bütünleşmeye götürmede Murtaza’nın “kendi”si ile girdiği yol ayrımı oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rol Bütünleşmesi, Yabancılaşma, Örgüt ve Murtaza Paradoksu.

SELF-ALIENATION OF THE EMPLOYEES WITH ROLE INTEGRATION: THE ‘MURTAZA’ PARADOX

ABSTRACT

The main contradiction peculiar to organized societies is the fact that the benefits of organizations and employees, which are inevitably contrary to each other, are combined within the same system. This contradiction also brings up another contradiction that limits the balances in favor of the organization. This

* Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi İİBF Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü,
zeliha0101@hotmail.com

structure, which weakens the employee against the organization, causes the individual to lose control over his environment, job, social relations and himself. Loss of control accelerates the alienation process of the employee and brings the individual to a deadlock against the problem of self alienation. Analysis regarding “the exploitation of labor” in the context of the efforts to change power balance in favor of the employee improves in the reverse way compared to what is widely accepted in theory. The analysis that is formulized as “the exploitation of labor” and that aims to draw the lines of the “role” of the employee in the organization calls the employee to internalize the duty of “resisting self alienation”. The Murtaza Paradox represents the problem of alienation caused by the contradiction of “failing to be oneself” experienced by the employee based on role integration.

The topic of this study is the junction that Murtaza is faced with “himself” in bringing the benefit of organization and employee from “contrast” to integration.

Key words: Rol Integration, Alienation, Organization and The Murtaza Paradox.

GİRİŞ

Yabancılaşma; sadece sosyolojik düşünce tarihinin değil, çağdaş literatürün de en tartışmalı ve popüler kavramlarından birisidir (Seeman, 1959: 783). İnsan yaşamının pratik alanları (çalışan-işveren, insan-makine ilişkileri vb.) dışında; edebiyat, sinema ve tüm sanat alanlarının temel konuları arasında düşünsel olarak da tartışıla gelmiştir. Marx, Weber ve Durkheim’in klasiklerinde merkez tema oluşturan kavram, çağdaş birçok düşünür ve yazarın çalışmalarının da ana konusunu oluşturmuştur (Seeman, 1959: 783).

Kılıncı (2008) çağdaş anlatı çerçevesinde ele aldığı Yavuz Turgul sineması değerlemesine yabancılaşma örneği olarak Muhsin Bey’i taşımış; Alev Alatlı (2010), Viva La Muerte! Yaşasın Ölüm! romanı ile daha önceden de tartışılan aydın yabancılaşmasını gerçek hayattan alıntılarla kurgulamış, Kılıncı ise (2009), yabancılaşmayı Klasik Türk Şiiri çerçevesinde ele almıştır. Ülkemizde, ütopyik, sosyolojik, örgüt ve birey bağlamında kavramı tartışma sürecine dâhil etmede geç kalmış; kavramın önemini teyit edici çalışma ve tartışmalar, dünyadaki örneklerinin gerisinde kalmıştır.

Bireysel ve toplumsal hayata ilişkin çözümlenelerde edebiyat ve sanata ilişkin araçlar, gerçeğin daha yalın ifadesinde çok daha etkin olarak kullanılabilir. Orhan Kemal’in Murtaza adlı romanı, bireyin rol bütünlemesine bağlı olarak kendine yabancılaşma olgusunu anlatan önemli bir

eserdir. Eser, hayatın gerçeklerini ve nedensellik ilişkilerini daha güçlü bir şekilde ortaya koyabilmenin önemli bir örneğini oluşturmaktadır. Orhan Kemal (1952), kitabına da isim babalığı yapan “Murtaza” karakteri ile insanın çevresine ve özellikle de kendisine karşı yabancılaşmasını mizahi bir dille anlatmıştır. Eserin başkahramanı Murtaza, 1925’lerden sonra Yunanistan’la yapılan mübadele ile annesi ve erkek kardeşi ile Türkiye’ye göç etmiştir. Bütün hayali, Balkan Harbi’nde şehit olan dayısı Kolağası Hasan Bey gibi yaşamak ve ölmektir. Hasan Bey gibi yaşaması, üniformalı (komutan) bir göreve atanmasına bağlıdır. Mahalle bekçisi olarak göreve başlaması ile hayalleri, kısmen de olsa, gerçekleşmiştir. Murtaza’nın görevine ilişkin rol gereklerini yerine getirirken ortaya çıkan temel çelişki, sadece yabancılaşma ile sınırlı değildir. Murtaza görevini yaparken, rolüne ilişkin gerekleri, özel-kamu kesimi ayırımından bağımsız düşünmekte ve yaşamaktadır. Bireyin toplumsal yaşamına bağlı olarak şekillenmesi beklenen çeşitli rolleri, Murtaza’da görev rolü olarak tekleşmiştir. Görevini her şeyden daha kutsal sayan Murtaza, kendi gerçeğini çevresindeki herkese dayatmaktadır. Bu dayatma, çevresindeki hemen herkesin tepkisi ile sonuçlanmıştır. Kamusal alandaki her kesimden çıkar gruplarının şikâyeti ile özel alana transferi gerçekleştirilmiş; özel kesimde (çalıştığı fabrikada) ise herkesin şikâyetçi olmasına rağmen, yönetici Murtaza’dan vazgeçmemiştir. Orhan Kemal, Murtaza’nın toplumsal ve örgüt içi konumunu, Marx’ın, üretim araçlarına sahip olma bağlamındaki çözümlemesine dayalı olarak yapmıştır. Murtaza’da doruk noktasına ulaşan rol bütünleşmesinin yol açtığı bireyin kendine yabancılaşması ise daha önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Bireyin hangi tür örgütte olursa olsun, kendisi olamaması anlamına gelen yabancılaşma sorunu; Murtaza’da, kendi olmayan kendini, kendi olarak kabul etmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Kuramsal Tartışma

Bu makalenin kuramsal çerçevesi oluşturulurken, *yabancılaşma* kavramı hem örgütlerin bireye dayattığı *kendi olmaktan feragat etme* hem de bireyin dışsal dayatma olmaksızın gönüllü olarak *kendisiyle girdiği yol ayrımı* bağlamında kullanılmıştır. Modernleşme ile birlikte örgütün birey üzerindeki baskısı doruk noktasına ulaşmıştır. Bireyden beklenen, örgütün belirlediği ilke ve kurallara itaat etmesidir. Bu itaat, bireyi “*kendi*” olmaktan uzaklaştırmaktadır. Örgütün bireye dayattığı kurallar, bireyi başta kendine karşı olmak üzere, işine, çevresine ve bir bütün olarak topluma karşı yabancılaştırmaktadır. Çalışanlar, örgütsel yaşama girdikleri andan itibaren, kendileri dışında kurgulanan davranışları ve bu davranış kalıplarına uygun rolleri gerçekleştirmeye adeta mecbur edilmektedirler. Örgütler bu mecburiyeti, *dayatma* olmaktan soyutlama adına, biçimsel kuralları etkinlik ve verimliliğin

aracı olarak sunmaktadırlar. Dışsal kaynaklı yabancılaşma, çalışanın içsel çelişki yaşamasının yanı sıra çevresi, işi ve toplumla çatışmasına neden olan önemli bir olgudur. Ancak, asıl sorun, çalışanın gönüllü olarak, örgütün biçimsel rol gerekleri bağlamındaki davranışları aşan eylemlere yönelmesi ile ilgilidir. Murtaza'nın bu eylemlere gönüllü olarak yönelmesi ve bu yönelmeye meşruiyet kazandırma çabası, yabancılaşma duygusunun birey üzerindeki etkisini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Her ne kadar edebi eserlerin yaşamı bütün gerçekliği ile ortaya koyamayacağı ifade edilse de, birey ve toplumsal çözümlerinde edebiyat ve sanatın önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. İnsanların düşüncelerini, inançlarını, sevinç ve üzüntü gibi duygularını ifade etmede sanatın bütün dallarından faydalandıkları da bilinen bir gerçektir.

Orhan Kemal, Murtaza adlı eserinde bireyin dışsal zorlama olmaksızın kendisine nasıl yabancılaştığını mizahi bir üslupla anlatmıştır. Murtaza, bireyin kendine yabancılaşmasını temsil eden bir karakterden daha fazla bir anlama gelmektedir. Görevine ilişkin rolü, diğer bütün rollerine baskın geldiği ve bunu içselleştirdiği için Murtaza yabancılaşmayı, kendi olmayan kendini kendisi olarak yaşamaktadır. Bu bağlamda Murtaza Paradoksu, yabancılaşmayı içselleştirmenin olağanlaştığı durumu temsil etmektedir. Özel yaşamına ilişkin tüm rollerini görev alanı içinde eritmiş olması, Murtaza'nın yabancılaşmayı ne denli içselleştirdiğinin ipuçlarını vermektedir. "Mürteza demek vazife demek, vazife demek Mürteza demek!" (Kemal, 2009: 263) söylemi, bu içselleştirmenin delili niteliğindedir. Bu söylem, bireyin yabancılaşmayı kabulüne bağlı olarak, kendini inkâr ve görmezden gelmeye *rıza göstermesinin*, bir başka ifade ile kendisi ile girdiği yol ayrımının temelini oluşturmaktadır. Murtaza, biçimsel rol gereklerinden bağımsız olarak belirlediği kendine özgü görev algısı ile işini yapmaktadır. Bu noktada üzerinde durulması gereken önemli konulardan biri de, Murtaza'nın görev algısına ilişkin oluşumda yöneticilerin herhangi bir müdahalesinin olmamasıdır. Bir başka ifade ile Murtaza, yöneticilerin hiçbir güdüleyici teşvikini beklemeden biçimsel rol gereklerinin ötesinde davranışlara yönelmektedir. Bu durum Murtaza'nın yabancılaşma olgusunu güçlü bir şekilde içselleştirdiğine işaret etmektedir.

Bu makalede yabancılaşma, Marx'ın çözümlenmeleri çerçevesinde ele alınmış ve bireyin rol bütünleşmesine bağlı olarak yaşadığı yabancılaşma olgusu kavramsal olarak tartışılmıştır.

I. Rol Bütünleşmesine Bağlı Yabancılaşma ve Murtaza Paradoksu

Örgütlü toplumlarda bireyin konumunu en çarpıcı biçimde ifade eden Etzioni'ye göre, "Organizasyonların içinde doğuyoruz, organizasyonlarca eğitiliyoruz ve çoğumuz hayatımızın büyük bölümünü organizasyonlar için

çalışarak geçiriyoruz” (Mouzelis, 2003: 1). Bu örgütlenme, birey düzeyinde, özgür ve kendi olarak kalabilme problemine yaptığı etki ile sonuç doğurmaktadır. Örgütlerin bu yapısına dikkat çekenlerden birisi de Whyte (1972)’dir. Whyte, modern örgütlerin aşırı güç kazandığını, bunun sonucu olarak üyelerin kendi hak ve bireyselliklerini gözden çıkarmak zorunda kaldıklarını ifade etmektedir. Bu durum, örgütsel çıkarlar ile bireysel çıkarlar arasındaki kaçınılmaz olan çatışmayı da artırmakta; ancak bu çatışma, örgütsel etkinlik ve verimlilik sağlama adına, göz ardı edilmektedir (Aytaç, 2005: 330-331). Bireyin (çalışanın) bilgi, beceri ve emek gücünü örgüt yararına organize etme beklentisi ile “kendi olarak kalabilme” sorunsalına, pratikte, çözüm olabilecek bir formül bulunamamış görünmektedir. Marx, yabancılaşmanın kaynağı olarak gördüğü bu çelişkiyi şu şekilde açıklamaktadır (Marx, 2009: 81):

“...zenginlik olarak özel mülkiyet, kendi öz varoluşunu sürdürmek zorundadır ve bundan ötürü kendi karşıtının, proletaryanın varoluşunu da sürdürmek zorundadır. Kendi doyumunu kendinde bulan özel mülkiyet, çelişkinin olumlu yanıdır. Tersine, proletarya, proletarya olarak, kendi kendini kaldırmak ve böylece bağımlı bulunduğu, onu proletarya durumuna getiren karşıtını, yani özel mülkiyeti de kaldırmak zorundadır. Proletarya çelişkinin olumsuz yönü, çelişkinin yüreğindeki tasa, yok olan ve kendi kendini yok eden özel mülkiyettir.”

Ancak, örgütler ile çalışanların çıkarlarındaki zıtlığa yoğunlaşma, taraflar açısından yapılan çözümlenmeyi yetersizleştirmektedir. Çalışana ilişkin varsayımın dayanağını rasyonalitede arayan düşünce, pasif özne olarak değerlendirdiği çalışana, makinenin parçası saymayı tercih etmiştir (Şimşek, 1999: 39-43). Bu tercih, İnsan İlişkileri Yaklaşımı’ndan sonra yön değiştirmiş görüntüsüne bürünmüştür. Bu değişimin çalışanın “kendi olarak kalabilme” sorununa çözüm oluşturduğu ise tartışmalıdır. Bu süreç, daha çok, çalışanın direnme arzusunu unuttuğu ve rızaya dayalı iş yapma ilişkisinin ortaya çıktığı bir gelişmeyi temsil etmektedir. Bu durum çalışana daha incelikli bir şekilde araçsallaştırmanın yöntemine işlerlik kazandırarak, yabancılaşmaya ivme kazandırmıştır. Konuya getirilmeye çalışılan çözümlenmeler, çalışanın emeği ile yarattığı değer karşısında, yaşamın nesnesi haline gelmesi yönündeki gelişmeleri engelleyecek mekanizmayı oluşturmakta yetersiz kalmaktadır (Tutar, 2010: 177).

Pratikte sosyal sistem içinde yer alan bir bireyden, bu sosyal sistemdeki pozisyon veya statüsüne uygun düşen davranışları yerine getirmesi beklenir. Rol davranışları, bireylerin bizzat kendilerinin gerçekleştirdikleri fiili tavır ve hareketler örüntüsünden oluşmaktadır (Eroğlu, 1998: 81). Bireylerin sosyal

sistem içerisindeki rol gerekleri, buldukları pozisyon veya statüye göre farklılaşmaktadır. Rol gereklerinin sınırlarını belirlemek teoride mümkün gözükse de pratikte bu sınır çizgileri birbirine karışabilmekte, bulanıklaşmakta ve çelişkili sonuçlar ortaya çıkabilmektedir. Bu gerçekten hareketle örgütler, çalışanların görev ve rol tanımlamalarını biçimselleştirerek, çalışanlardan bu rol gereklerine uygun davranmalarını talep etmektedirler. Örgütlerde tanımlanan biçimsel rol gerekleri, örgütün çıkarlarını maksimize etme bağlamında “yeterli” kabul edilmiş ve bu gereklerin yerine getirilmesi doğrultusunda çalışanca gösterilen çabalar, performans değerlemesinde temel alınmıştır. Tüm çalışanlardan beklenen bu rol gereklerine uygun davranmalarıdır. Bu noktada teori, pratiğe uymamakta; bazı çalışanlar biçimsel rol gereklerinden kaçınırken, bazıları rol gereklerinin ötesinde davranışlara yönelmektedirler. Murtaza'nın hem kamu hem de özel örgütte rol gereklerini aynı davranış kalıplarına bağlı olarak sürdürürken, Murtaza'ya karşı örgütsel tutum ve davranışlardaki değişim, her iki alana ilişkin temel yapı anlaşılmadan açıklanamaz. Kamusal alan, o alana dâhil olan tüm kesimin çıkarlarını gözetmeyi ve yaşam alanı bulmasını gerektirmektedir. Bir anlamda, o alanda yer alanların çıkarlarını dengelemek, kamusal alanın varlık sebebini oluşturmaktadır. Murtaza, sadece çıkarlarına dokunduğu kişiler tarafından değil, kendi işinde-gücünde olanlara verdiği zarar dolayısı ile de, sermaye sahibi olanlar hariç, kimsenin istemediği birisi durumundadır. “Görevinin sınırlarını çok aşmakla” suçlanmakta; Emniyet Müdürü'ne yapılan şikâyetlerin içeriği, Murtaza'nın görevinin sınırlarını aştığını teyit etmektedir. Murtaza, belli bir saatten sonra, yatmadıkları gerekçesi ile insanlara müdahale etmekte ve bu konuda bazen zor kullanmaktan çekinmemektedir. Murtaza için biçimsel görev tanımı diğer bütün rol gereklerini aşmakta, görev tanımını kendi ifadesi ile (Kemal, 2009: 58) ; “Vazife bir sırasında görmeyecek gözün evladımı bile, sakınmayacaksın gözünü budaktan. Demeyeceksin yavrum, ciğerparem. Neden? Çünkü kutsaldır herhangi bir vazife, herhangi bir evlattan!” şeklinde yapmaktadır.”

Murtaza'nın görevine ilişkin algısı, sosyal sistem içindeki farklı olması beklenen rollerindeki tüm çeşitliliğin kaybını gönüllü bir kabullenişe dönüştürmektedir. Bu durumu; görevin, özel yaşam üzerindeki baskınlığı olarak adlandırmak mümkündür. Başka bir ifade ile, bu baskınlık, özel yaşam alanının görev alanında kaybolmasına işaret etmektedir. Murtaza, görev alanına yüklediği anlamı, “Bir vazife büyüktür herhangi bir namuzdan!” cümlesi ile özetlemekte; çevresindeki tüm insanlardan “görev alanının” gereklerine uygun davranmalarını beklemektedir. Eşi, çocukları, çalışma arkadaşları ve çevresindeki herkesi bu görev tanımının gereklerine uyup uymadıkları çerçevesinde değerlendiren Murtaza, eş ve çocuk tanımlamasında da aynı kriteri

kullanmaktadır. Bu durum, Murtaza'nın rol algısını rutinleştirmektedir. Rutinleşme, özünde başka bir tehlike daha barındırmaktadır. Rutinleştirme, bireyin çevresi ve kendi üzerindeki denetimini yitirmesine neden olmakta ve çevresi ile kendisini anlamlandırmasını yetersizleştirmektedir (Bauer-Green, 1996: 1547). Bu durumu açıklamak için kullandığı argüman ise; "Senin gibi yüzlerce bekçi var. Hiçbiri senin gibi değil!" diyenlere; "Doğru. Çünkü hiçbiri görmedi benim gördüğüm kursu, hem da almadılar benim aldığım terbiyeyi amirlerinden!" şeklinde tekdüze bir içeriğe sahiptir. "...sonra, velev babam olsun, ufak bir laubalilik, ihmal falan filan... Çünkü benim için her şeyden önce ve her şeyden üstün olarak vazife vardır. Önce vazife, sonra vazife, daha sonra gene vazife." şeklindeki ifadesi de, Murtaza'nın rol bütünleşmesindeki rutinleşmeye örnek oluşturmaktadır. Murtaza, çalıştığı fabrikada verilen ek işi (fabrika spor mükellefligi görevi) aldığı andan itibaren, görev alanı özel yaşamı üzerinde daha baskın hale gelmiştir. Bu durumun satırlara yansımaları şu şekildedir: Murtaza,

"Baş döndürücü, yepyeni bir çalışmaya kendini kaptırmıştı. İşe her zamankinden erken geliyor, çok daha geç paydos ediyordu. İplikhanede masura çalıp kâtime yeni baştan yutturmak suretiyle fazla kazanç sağlanması tarihe karışmıştı. Hiçbir usta, iş saatleri içinde görevini bırakamıyordu. Hele Fen Müdürü'nün yakınları tarafından apteshane bekçiliğine yeniden atanan Azgın öylesine değişmiş, kendini Murtaza'nın baş döndürücü çalışmasına öylesine kaptırmıştı ki, yüznumaraya çıkan işçiler, değil çeneyi çeneye verip yarenlik etmek, sigara bile içemez olmuşlardı."

Murtaza'nın rolüne ilişkin algısı diğer çalışanları rahatsız etse de Fen Müdürü, Murtaza'yı işinden attırmaya çalışanlara bir gerçeği tüm çıplaklığı ile ilan etmiştir.

"Sus! Güülü tarife ne hacet? Ne çiçek olduğunuzu bilmiyor muyum yıllardır? Herifi fabrikadan attırmak için çevirmediğiniz dolap kalmadı. Ama şunu iyi bilin ki, bu fabrikaya mutlaka bir Murtaza lazım. Bu olmazsa bir başkası."

Fen Müdürü'nün bu düşüncesine temel oluşturan güçlü bir gerekçesi vardır. Murtaza, çalıştığı yerin, devlet ve milletin çıkarlarını kendi öz çıkarlarından üstün tutmakta, bu yönüyle de duyan herkesi şaşırtmaktadır. Murtaza'nın görev algısına ilişkin aşkın tutumu, kızının mesai saati içerisinde uyuduğu haberini alması ile birlikte doruk noktasına ulaşmıştır. Durumu tespit ettiğinde gösterdiği şiddet içerikli tepki, kızının ölümü ile sonlanmıştır. Böyle bir son, Murtaza'nın kızını doktora götürme çabasına bağlı davranışlarına bakıldığında, kendi içindeki rol bütünleşmesinin kırılma noktası bağlamında bir "ilk" gibi görünse de, Murtaza'nın görev algısı, bu ilk'in sonunu getirmeye

yetmiştir. Murtaza, kendi rolüne ilişkin çıkmazı, kızının ölümü sonrasında da “kabullenme” ve bu doğrultudaki direncini içselleştirmeyi başarmış gözükmektedir. Rol bütünleşmesi, bireyin sosyal sisteme ilişkin rol gerekleri karşısında tek ve değişmez bir cevabı kabullenmesi ve kabullendirmesi yönündeki çabasına işaret etmektedir. Bu durum, bireyin kendine yabancılaşmasının teyidine ilişkin bir gelişmeyi yansıtmaktadır.

II. Bireyin Kendisiyle Girdiği Yol Ayrımı: Yabancılaşma

Köken olarak İonya felsefesine kadar uzanan yabancılaşma olgusu, Antik dönemden 18. yy.a kadar metafizik bir düşünce olarak ele alınmış; Endüstri Devrimi sonrasında ise somut bir içerik kazanmıştır. Felsefe alanına Hegel, politik kavramlar alanına da Rousseau tarafından taşınan kavrama, Marx, somut ve materyalist bir boyut kazandırmıştır (Akyıldız, 1998: 163-164; Akyıldız-Dulupçu, 2003: 28; Özbek, 2011: 233). Yabancılaşma kavramı, sadece iktisadi alanı değil, toplumsal yaşamın bütünlüğünü karakterize etmesi bağlamında da önemlidir (Özbudun vd., 2008: 184). Whyte (1972) ise “The Organization Man” adlı eserinde, bireyin nasıl “Örgüt Adamı” haline geldiğini inceleyerek, örgütlerin birey üzerindeki belirleyici gücü üzerinde durmuştur (Aytaç, 2005: 330). Geçmiş eskilere dayanmasına rağmen, modern topluma ait bir olgu olduğu genel kabul gören yabancılaşma; bir bireyin yaşamını, insanın özüne aykırı bir hayat tarzına veya insan doğasına uygun düşmeyen bir yaşam biçimine büründürmesi ile sonuç doğurmaktadır (Şimşek-Çelik vd., 2006: 570). Murtaza’da yabancılaşma duygusunun üst seviyelerde olduğunu, “...Herhangi bir vatandaş doğar anasından vazife için, ölür vazife uğruna!” ifadesinden anlamak mümkündür.

“Kavede, yemek yerken, sokakta, yapar iken hâşâ huzurdan çişini apteshanede. Her yerde, her zaman vazife. Kapıp koyuvermeyeceksin kendini. Demeyeceksin geçeyim dalga. Her an vazife bir sırasında sayacaksın kendini.” şeklindeki söylemine bakıldığında da insanın özüne aykırı bir hayat tarzını benimsediği anlaşılmaktadır. Murtaza’nın bu söylemleri, kendine karşı yabancılaşma gerçeğini ne kadar içselleştirdiğini ortaya koymaktadır.

Temelde psikolojik bir duruma işaret eden yabancılaşma (Aytaç, 2005: 321), Latince “alienus” kelimesinden türemiş ve “ruh hastası” anlamına gelmektedir. Fromm’un kavrama yüklediği anlam nevrozla aynı içeriğe sahip olup, nevroz yabancılaşma olgusunun sonucuna bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Nevroz, bir tutkunun kişilikten sıyrılarak temel bir konuma gelmesi ile ilgilidir. Hasta, kısmi bir isteğe odaklandığından zamanla bütünlük duygusunu kaybetmektedir (Akyıldız, 1998: 165). Murtaza, tüm yaşamını ve erkek çocuk algısını Kolağası Hasan Dayısı’nın merkezde olduğu bir alana

dayalı olarak şekillendirmiştir. O'nun tek arzusu Hasan Dayısı gibi bir hayat sürmektir. Bir de erkek çocuklarının Hasan Dayısı'na benzemesini arzulamaktadır.

Çalışmasında Marx'ı temel alan Seeman (1959:784-790), yabancılaşmaya ilişkin çözümlemesinde beş ayrı boyuttan söz etmektedir. Bu boyutlar; güçsüzlük, anlamsızlık, kuralsızlık, tecrit/sosyal kopma ve öz benliğine (kendi kendine) yabancılaşmadır.

Güçsüzlük: Yabancılaşma ile ilgili teorisini güçsüzlük üzerine kuran Seeman'a göre (Hanna, 1978: 11), yabancılaşmanın bu boyutu, bireyin davranışlarından beklediği sonucu elde edemeyeceği ve çevresinden gerekli desteği bulamayacağı yolunda bir inanış geliştirmesi ile ilgilidir. Bireyin bu doğrultuda bir algı geliştirmesi, ruhsal çöküntü, güçsüzlük, ümitsizlik ve yalnızlık gibi duygularını güçlendirmektedir. Murtaza, çevresindeki hiç kimsenin görev bilincine sahip olmadığını düşünmektedir. Bu bağlamda eşi, kendi idealindeki çocukları dünyaya getirmemiş; evlatları Hasan Dayı'sına benzememiş; vatandaşlarla yaptığı konuşmayı yarıda kesen at ve araba sürücüsü amirlerinden terbiye almamıştır. Koca kafalı cahil kedi de Murtaza'ya diklenmekte, diğer kedilerle bir araya gelerek aleyhinde toplantılar yapmaktadırlar. Bütün bunlar bir arada değerlendirildiğinde, Murtaza'nın kontrol edemediği şeyler karşısında ne kadar güçsüzleştiği anlaşılmaktadır.

Anlamsızlık: Bireyin neye inanacağı konusunda kararsız ve şüpheli olması durumudur. Anlamsızlık, bireyin dünyayı ve kendini algılama biçiminde netliklerin olmamasına bağlı olarak yaşadığı karmaşayı temsil etmektedir. Murtaza, görev tanımı içerisinde yer almayan hiçbir şeyi değerli bulmamaktadır. Hayatına anlam katan her şeyin bir şekilde görevi ile bağlantısının olması gerekmektedir. Görevi ile özdeşleştiği hiçbir şeyin değeri ve anlamı bulunmamaktadır. Murtaza, anlamlandıramadığı hayatını, "görev" algısını ön plana çıkararak anlamlı hale getirmeye, başa çıkamadığı anlamsızlık sorununu bu şekilde unutmaya ve gizlemeye çalışmaktadır.

Kuralsızlık: Anlamsızlık beraberinde kuralsızlığı getirmekte; buna bağlı olarak birey, toplumsal meşruiyeti olmayan yöntemlere başvurmaktadır. Kendi gerçeklerini uygulamaya geçiren birey, kendi zihinsel kurgularının tutsağı olmaktadır. Yabancılaşmanın bu boyutu, bireyin toplumca normal kabul edilen davranışlardan sapması olarak kendini göstermektedir. "Murtaza, toplumca benimsenen tüm değerlerden sapma gösteren davranışlara yönelmekte, bu bağlamda toplum değerleri ile örtüşmeyen tutumlar sergilemektedir. Çevresindeki tüm insanlara görevin önemini anlamaları için dayatmalarda bulunmaktadır. Murtaza, görevi adına, biçimsel rol gereklerini aşan davranışlar

göstermekte; bu durum kendisinden çok memnun olan kişilerin bile şikâyetine neden olmaktadır.

“Evet, Murtaza vazifesinin arslanıydı, kurs görmüş, amirlerinden sıkı terbiye almıştı, damarlarında Hasan Bey dayısının mübarek kanını taşıyordu ama, görevinin sınırlarını çok aşıyordu”.

Tecrit/Sosyal Kopma: Bireyin sosyal çevresinden kopması, diğer insanlarla ilişki ve iletişim kuramaması, kendini toplumdan soyutlaması durumudur. Sosyal kopma, bireyin hem örgüt hem de toplumsal işleyişe ters düşen kural, norm ve sürece adapte olması ile ilgilidir. Sosyal kopmaya bağlı olarak birey, dış dünyaya uyumunu kolaylaştıracak ve kendine yabancılaşmasını önleyecek anlam üretiminden yoksun kalmaktadır. Murtaza, aile bireyleri de dâhil olmak üzere, çevresindeki tüm insanlarla ilişkilerini görev tanımına bağlı olarak yürütmektedir. İnsanlarla kurduğu ilişki ve iletişim görev tanımı ile bağlantılı olmaktadır. İlişki ve iletişimi, görev algısı ile örtüşmediğinde insanlarla sürekli çatışmaya girmekte, tanımadığı kişilerle bile bu yüzden tartışmaktadır.

Öz benliğine (kendine karşı) yabancılaşma: Bireyin kendini “hiçleşmiş” olarak algılaması, yaşamı ve yazgısının başkasının elinde olduğunu düşünmesidir. Kendi durumunu, var olan toplumsal koşulların gerisinde olduğunu düşünmesidir. Yabancılaşma ile ilgili diğer boyutlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, bireyin kendisine yabancılaşması olağanlaşmaktadır. Murtaza, aralarında geçen bir konuşmadan dolayı yöneticiye bozulmasına rağmen, “...Herhangi bir üst, dilediği anda, dilediğinde ‘işlem’ kullanır, hatta bağırıp çağırdıktan başka, ana avrat bile sövebilirdi. Onun için davranış ve sözlerinde hiçbir aşırılık bulmamalı, saygıda kusur etmemeli” diye düşünüp kendince bir mazaret üretmiştir. İnsan, eşya ve çevresi ile girdiği tüm ilişkinin temelini “görev”i yerleştirmesi, Murtaza’nın güçsüzlüğüne ve hayatın gerçekleri ile baş edemediğine dair ipuçları sunmaktadır. “Görev” Murtaza’nın yaşama karşı güçsüzlüğünü örten bir yorgan gibidir.

Yabancılaşma, Marx için özel bir öneme sahiptir. Marx yabancılaşmayı, özel mülkiyet, işbölümü, uzmanlaşmanın birlikte temelini oluşturdukları üretim sürecinde, çalışma ile emeğin dışsallaşması, dışsallaşan emeği de çalışanın dışında çalışana karşıt ve çalışanı köleleştiren obje haline gelmesi olarak değerlendirmektedir. Bu durum çalışanı kendi ürettiği makinenin dışlisi durumuna getirmekte, çalışana hükmetmekte ve onu yoksullaştırıcı bir güç haline gelerek, çalışanın yabancılaşmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda Marx yabancılaşmayı, insanın varlığını tehdit eden ve insan bilincinin insanın özüne uygun gerçekleşmemesi durumu olarak ele almaktadır (Akyıldız-Dulupçu, 2003: 31). Bu tespitine paralel olarak Marx, emeğin yalnızca meta

üretmekle kalmadığını, meta ürettiği ölçüde, kendi kendini ve işçiyi de meta olarak ürettiğini ileri sürmektedir (Marx, 2009: 21). Murtaza'dan şikâyetçi olan bir çalışana Fen Müdürü'nün "İdare et... böylelerini kullanmasını bilersen kazanırsın. Ver koltuğu, koşsun sabahtan akşama kadar it gibi" cevabı, çalışanın yabancılaşmasına duyarsızlaşmayı açık etmektedir. Ancak, çalışanların yöneticinin koltuk çıkmasını (motive etmesini) beklemeden, tamamen gönüllülük esasına dayalı ve rol gereklerinin ötesine geçerek ve yönetimden herhangi bir karşılık beklemeden örgüt yararına çalıştıkları kabul edilmektedir. Dışsal motivasyon araçlarından çok içsel motivasyona dayalı bu olgu, Murtaza'da çok daha belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. Murtaza, dışsal motivasyon faktörlerini dikkate almaksızın, görevinin gereklerini yerine getirmektedir. Bu konuda o kadar güçlü bir içsel motivasyona sahip olması, Murtaza'nın amirlerini de şaşırtmaktadır. Bu gücü nereden aldığı, onların da cevabını aradıkları temel sorulardan biridir (Kemal, 2009: 129). Çalışanın kendisi ile yol ayrımı anlamına gelen yabancılaşmanın temel dinamiği konumundaki aşkın rol gereklerine niçin yöneldiği sorusu, tartışılması gereken önemli bir sorundur. Bu soru ve soruna ilişkin temel çelişkilerden birisi, Murtaza'nın görev tanımını tamamen kendisinin yapması ve bu görev tanımına ilişkin aşkın davranışları sergilemesinde yöneticilerin herhangi bir müdahale veya komplosunun (her türlü dışsal motivasyon aracı) olmamasıdır. Bu durum Murtaza'nın "görev algısı"nın ayrılmazı durumundadır.

"Olamaz bana engel hiçbir kimse amirim...Haçan ben şimdi kalayım farz-ı mahal vazife bir sırasında aç... Kalayım aç amirim, öleyim isterse...demem of."

Murtaza'nın görevine ilişkin bu algısı, yöneticinin talep ve beklentisinden çok, kendiliğinden geliştirdiği biçimsel rol gereklerinin ötesine geçmesinden kaynaklanmaktadır. "Çalışanı, (Murtaza'yı) biçimsel rol gereklerinin ötesine geçmeye güdüleyen temel faktör nedir?" sorusunun cevabını, yabancılaşma kavramının içeriğinde saklı olan bireyin kendisi ile girdiği yol ayrımında aramak gerekmektedir. Marx'ın bu soruna getirdiği çözümlere de bu doğrultudadır (Marx, 2010: 22):

Çünkü bu durum, varsayım gereği açıktır: İşçi kendi emeği içinde kendini ne kadar dışlaştırırsa, kendi karşısında yarattığı yabancı, nesnel dünya o kadar erkli bir duruma gelir; kendi kendini ne kadar yoksullaştırır ve iç dünyası ne kadar yoksul bir duruma gelirse, kendine özgü o kadar az şeye sahip olur".

Bu çözümlere, çalışanın gönüllü olarak rol gereklerinin ötesine geçmeye kaynaklık eden yabancılaşma ve bazı çalışanların neden bu tür davranışlara yöneldiğine bir açıklama getirirse de, biçimsel rol gereklerini yapmaktan kaçınan çalışanların, bu kaçınmaları "yabancılaşmaya" karşı geliştirdikleri tepki

şeklindeki açıklamayı kesinlemez. Başka bir ifade ile biçimsel rol gereklerini yerine getirmekten kaçınan çalışanların bu eylemlerini, yabancılaşmaya direnç olarak açıklamak, diğer faktörleri (kişilik, çalışma ortamı, ücret, yaş, cinsiyet, yönetim tarzı vb.) göz ardı etmek olacaktır.

Murtaza, görevi ile kendisini o kadar özdeşleştirmiştir ki; kendisine “Senin vazifen ne?” diye soran bahçivana, “Benim adım Mürteza!” diye cevap verir. “Adını sormadım. Vazifen!” sorusunu ise, “Mürteza demek vazife demek, vazife demek Mürteza demektir” diye cevaplar (Kemal, 2009: 263). Kızlarının fabrikada iş yaparken uyumaları, Murtaza’ya göre; “istenilen evsafıta baba” olamamasından ve evlatlarına “sıkı disiplin, hem de terbiye” verememesinden kaynaklanmıştır. Bu durumu fabrika Fen Müdürü’ne rapor etmeyen kontrolör Nuh da kendisi kadar suçludur. Murtaza, Fen Müdürü’nden kızları, kendisi ve Nuh adına ceza vermesini ister. Kızları görev başında uyudukları, Nuh durumu rapor etmediği, kendisi de kızlarına disiplin ve terbiye veremediği için suçludurlar. Görev, başkalarının sandığı gibi, “...benzemez bir vazife peynir hem da yemeye ekmek” (Kemal, 2009: 181). Fen Müdürü’nün kendisine ceza vermek istememesine de şiddetle karşı çıkan Murtaza’ya göre, ceza vermemesi durumunda Fen Müdürü disiplini bozmuş olacaktır. Bir başka ifade ile Fen Müdürü de görevini yapmamış olacaktır. Bu, Murtaza’nın asla kabul edemeyeceği bir duruma işaret etmektedir.

Sonuç

Murtaza, yabancılaşma olgusunu yaşamın gerçekleri ile bire bir örtüşür biçimde olmasa da, önemli ölçüde çıkarsamalar yapmaya aracılık eden bir eserdir. Marx, üretim ilişkilerinin sonucunda, çalışanın yabancılaşmaya mahkûm ve mecbur olduğu çözümlenmesini yaparken dışsal faktörlere bağlı bir çıkarım yapmıştır. Sermayenin emeği sömürerek yabancılaşmanın gerçekleşmesindeki rolünü tartışırken, çalışanın bu komplonun gönüllü parçası olmasını ise eleştirmiştir. Çalışanı mahkûm eden yapıyı, çalışanın emeği ile yarattığına dikkat çeken Marx, bunun bir çelişki olduğuna dikkat çekmektedir. Yabancılaşma, geçmişten günümüze tüm toplumun, derece ve etkisi farklı da olsa, yaşadığı bir olgudur. Buna rağmen, modern toplumların daha örgütlü bir yapıda olması, yabancılaşmadan kaçınmayı imkânsızlaştırmaktadır. Yabancılaşma konusundaki çalışmalar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, bireyin yabancılaşması bağlamında dışsal faktörler temel olmak üzere içsele (bireyin kendine yabancılaşması) doğru bir sürecin yaşandığından söz edilmektedir. Murtaza’da görülen yabancılaşma ise dışsal faktörlerden bağımsız bir seyir izlemektedir. Murtaza, görevine ilişkin rol gereklerini yaparken özel ve kamusal alan ayırımı yapmamakta; işini biçimsel rol gerekleri ile

sınırlandırmamakta ve karşılık olarak fazladan bir maddi ödül beklememektedir. Görevini yapmış olmak, Murtaza için yeterince önemli bir ödül sayılmaktadır.

Murtaza, sosyal hayatına ilişkin çeşitli rollerini “görev” algısının sınırları içerisinde birleştirmektedir. İnsan, eşya ve çevresi ile ilgili tüm ilişkisi, “görev”i ile olan bağlantısı kadar önem kazanmaktadır. Murtaza için görev algısı ile örtüşmeyen tüm ilişki, reddedilmesi gereken bir anlam taşımaktadır. Bu bağlamda Murtaza, sosyal içerikli bütün rollerini görevine ilişkin rolün gerisine itmiştir. Toplumdaki herkesin bir görevi vardır ve Murtaza’ya göre herkes bu görevi tam olarak yapabilmeyi görev edinmelidir.

Murtaza, biçimsel rol gereklerini aşan davranışlar sergilerken, herhangi bir teşvik beklentisi içerisine girmemektedir. Görevine ilişkin rol tanımlamasını kendi algısına göre biçimlendirmekte ve bu rol gereklerine uymayan bir durum ortaya çıktığında, verilmesi gerektiğine inandığı cezayı kendisi talep etmektedir. Murtaza, benzer türlerinden farklı olarak, bireyin gönüllülük esasına dayalı bir şekilde kendisi ile girdiği yol ayrımına örnek oluşturması bağlamında önemli bir eserdir. Yabancılaşma ile ilgili olarak yapılacak çözümlemede, Murtaza’nın kendisi olmayan kendini, kendi olarak içselleştirmesi ise ayrı bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

AKYILDIZ, H. (1998), “Bireysel ve Toplumsal Boyutlarıyla Yabancılaşma”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Fakültesi Dergisi*, 3, 163-176.

AKYILDIZ, H.; DULUPÇU, M. A. (2003), “Kavramsal ve Diyalektik Süreç Olarak Yabancılaşma”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Fakültesi Dergisi*, 8(3), 27-48.

ALATLI, A. (2010), *Viva La Muerte! Yaşasın Ölüm*, Everest Yayınları: İstanbul.

AYTAÇ, Ö. (2005), “Modern Bürokrasiler ve Yabancılaşma Ethosu”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 319–348.

BAUER, T.N.; GREN, S.G. (1996), “Development of Leader- Member Exchange: A Longitudinal Test”, *Academy of Management Journal*, 39(6), 1538-1567.

EROĞLU, F. (1998), *Davranış Bilimleri*, Beta Basım Yayın Dağıtım: İstanbul

HANNA, G. H. (1978), *The Development of Powerfulness in Male Youth Through Their Participation in Venturers*, Ph D. Thesis, University of Ottawa, Ontario.

KEMAL, O. (2009), *Murtaza*, Everest Yayınları: İstanbul.

KILIÇ, Z. (2009), “Klasik Türk Şiirinde Yabancılaşma, Yalnızlık, Ferdiyetçilik ve Ötekileştirme”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(9), 237–242.

KILINÇ, B. (2008), “Yabancılaşmış Karakterler ve Politik Eleştiri: Yavuz Turgul Sinemasından ‘Muhsin Bey’ Örneği”, *Selçuk İletişim*, 5(3), 220–235.

MARX, K. (2010), *Yabancılaşma*, Sol Yayınları: Ankara.

MOUZELİS, N.P.(2003), *Örgüt ve Bürokrasi/Modern Teorilerin Analizi*, (Çev. H. Bahadır Akın), Çizgi Kitabevi: Konya.

ÖZBUDUN, S.; MARKUS, G. ve DEMİRER, T. (2008), *Yabancılaşma Ve... Ütopya* Yayınları: Ankara.

ÖZBEK, M. F. (2011), “Örgüt İçerisindeki Güven ve İşe Yabancılaşma İlişkisinde Örgüte Uyum Sağlamanın Aracı Rolü”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Fakültesi Dergisi*”, 16(1), 231-248.

SEEMAN, M. (1959), “On the Meaning of Alienation”, *American Sociological Review*, 24(6), 783-790.

ŞİMŞEK, M.Ş.; ÇELİK, A.; AKGEMCİ, T. ve FETTAHLIOĞLU, T. (2006), “Örgütlerde Yabancılaşmanın Yönetimi Araştırması”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, 569-587.

ŞİMŞEK, M.Ş.(1999), *Yönetim ve Organizasyon*, Nobel Yayın Dağıtım Ltd. Şti., Ankara.

TUTAR, H. (2010), “İşgören Yabancılaşması ve Örgütsel Sağlık İlişkisi: Bankacılık Sektöründe Bir Uygulama”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65(1), 175-204.

YENİÇERİ, Ö. (1999), *Yozlaşma ve Yabancılaşmaya Karşı İtirazlar*, Özlem Yayınları: Niğde.